

Тарас Курило

Сила та слабкість українського націоналізму в Києві під час німецької окупації (1941–1943)

«Помаранчева Революція» продемонструвала та закріпила центральну позицію Києва в українському національному проєкті. Деякі аналітики навіть порівняли роль Києва в цих подіях зі значенням Парижа під час Великої Французької революції. Хоча менше ніж 100 років тому українська столиця мала зовсім іншу репутацію. Осереддя середньовічної Русі, місто набуло священного статусу в російській націоналістичній парадигмі, яка виводила з Києва історію Російської імперії. Також саме київське духовенство у ранньомодерний час витворило першу російську протонаціоналістичну концепцію, яка у XIX столітті трансформувалася в ідею *Триединої Русі*¹.

У першій половині XIX століття в *матери городов русских* домінували поляки та польська мова. Для російських націоналістів це було проявом глибокої історичної несправедливості². Після двох невдалих польських повстань царський уряд розпочав рішучу кампанію з русифікації міста, тож на рубежі XIX та XX століть Київ перетворився з «польського» на «російське» місто. Окрім цілеспрямованої державної політики, важливим чинником зміни етнічного та мовного стану в другій половині XIX століття стало швидке зростання Києва внаслідок індустріалізації та масової міграції.

На початку XX століття Київ став центром російського націоналізму в *Южном Крае*. «Чорна Сотня» та Клуб Російських Націоналістів активно діяли в місті, а українські активісти часто зазнавали переслідувань. Під час української революції та громадянської війни (1917–1921) українські самостійницькі сили постали перед серйозними проблемами в утримуванні Києва під своїм контролем. У січні 1918 року в місті спалахнуло пробільшовицьке повстання, а в серпні – вересні наступного кияни надавали перевагу російським білогвардійцям Денікіна перед українською армією Петлюри³.

Після утвердження більшовицького контролю над Україною нова влада розпочала широкомасштабну кампанію зі знищення окремих особистос-

---

¹ Козут З. Династичне чи етно-династичне царство? Дві ранньомодерні концепції Росії // Козут З. Коріння ідентичності. К., 2004. С. 178–186.

² Hamm M. F. Kiev: A Portrait. Princeton, 1993.

³ Мазена І. Україна у вогні і бурі Революції: 1917–1921. Б. м., 1950.

тей і цілих соціальних груп, а також інтелектуальних концепцій та ідей, що суперечили *ортодоксії* або не надавалися до інтеграції в неї. Деякі історики сталінізму навіть вважають, що в суспільстві, збудованому за сталінськими рецептами, для звичайних громадян було неможливо на когнітивному рівні радикально заперечувати наявну систему, так само як у середньовіччі було неможливо бути атеїстом⁴. Таке твердження значною мірою ґрунтується на некритичному тлумаченні офіційних советських джерел, але воно також демонструє епістемологічну фрустрацію. Адже дуже важко збагнути, маючи обмаль альтернативних до офіціозу джерел, які саме були настрої населення і як на них відобразилася сталінізація суспільства.

Друга світова війна та німецька окупація (1941–1943/44) радикально змінили ситуацію, надаючи історикам значну кількість різних за походженням джерел, що дають змогу значно точніше аналізувати суспільні настрої. Німецький окупаційний режим за весь час свого існування так і не встановив ідеологічної однаковості, властивої сталінізмові. Окупаційні власті сконцентрували у своїх руках найголовніші для них сектори, а менш важливі перекладали на плечі місцевої адміністрації. У певні проміжки часу або на певних теренах окупаційні власті надавали перевагу пронаціоналістичному або русофільському персоналу, іноді намагаючися балансувати між ними чи підшукувати повних опортуністів. Це надавало певну, проте дуже обмежену, можливість для політичної боротьби.

Саме такі обставини склалися в Києві – місті, яке, з огляду на своє значення, перебувало під особливим контролем. Аналіз ситуації в Києві за часів німецької окупації дає нам змогу, хоч і не беззастережно, говорити про те, як суспільно-політичні зміни 1920–1930-х років, швидке зростання міста та набуття ним статусу столиці Української Радянської Соціалістичної Республіки змінило суспільні настрої в місті.

У цій статті я, за взірцем численних академічних праць, тлумачу термін «націоналізм» у його широкому значенні, визначаючи націоналістами усіх тих, хто вважає націю найвищою політичною цінністю і намагається просувати інтереси своєї нації. Це дозволяє нам зарахувати до «націоналістів» людей, які не конче самі себе вважали такими.

* * *

Коли у вересні 1941 року німецькі війська захопили Київ, члени ОУН(м), що перебували у складі німецької армії, утворили міську управу. За порадою представників київської інтелігенції мером міста було призначено професора історії Київського університету Олександра Оглоблина⁵.

---

⁴ Kotkin S. *Magnetic Mountains*. Berkeley, 1995. Цю тезу було неодноразово спростовано, див., наприклад: Davies S. *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941*. New York, 1997.

⁵ *На зов Києва: український націоналізм в Другій світовій війні: Зб. статей, спогадів і документів* / За ред. К. Мельника. Торонто, 1985. С. 161–162.

Невдовзі його заступив заповзятливіший та рішучіший Володимир Багазій, професор Київського педагогічного інституту й енергійний мельниківець. Він одержав досить значні повноваження, які вживав для просування галицьких мельниківців та їхніх місцевих прихильників на найважливіших, на їхню думку, відділах міського урядування. Однією з цих установ був відділ пропаганди, який здійснював контроль над репертуаром (кіно)театрів та концертів, керівництво радіомовленням та книгарнями, організацією публічних доповідей тощо⁶. З ним була пов'язана газета *Українське Слово*, редактором якої став мельниківець – виходець із Закарпаття Ігор Рогач. У поліції, яка поставила перед собою завдання «очищення цілої України від усього, що могло б діяти на шкоду Української Нації», контроль мельниківців проявлявся навіть у формі обов'язкового привітання «поліцистів»: «Слава Україні!» – «Вождєві слава!» [А. Мельнику]⁷. Серед інших важливих гілок міськуправи, очоленх ОУН(м), був відділ освіти та культури, який займався шкільництвом.

Мельниківці також заснували (або за їх сприяння було засновано) Українську Національну Раду, яка мала стати прообразом майбутнього українського уряду, молодіжну спортивну асоціацію *Січ*, Спілку Українських Письменників, Просвіту тощо. Жовто-синій прапор, що увінчував баню Святої Софії, символічно закріплював мельниківський контроль над містом (на противагу мельниківцям, бандерівці використовували синьо-жовті прапори). В листопаді та грудні ці прапори поряд з німецькими майоріли скрізь у Києві⁸.

Нехтуючи рекомендації окупаційних властей, київська міська управа розпочала амбітну програму з українізації, використовуючи для цього всі наявні засоби. *Українське Слово* стало головним пропагандистським рупором, який мав сприяти перетворенню киян на національно свідомих українців. Укомплектована з числа новоприбулих мельниківців, газета виходила накладом до 50 тисяч, чого бракувало для задоволення читацького попиту. Перше число вийшло накладом у 500 примірників, яких не вистачило на всіх охочих, що призвело до штовханини⁹. Кияни були раді дізнатися про розвиток подій, а також уперше за понад 20 років мати змогу прочитати не-комуністичну пресу. Попри німецькі перестороги, *Українське Слово* регулярно публікувало статті, що закликали населення розмовляти лише українською, і критикувало тих, хто послуговувався російською мовою. Газета також прославляла боротьбу за незалежність України, називала

---

⁶ Ціль відділу пропаганди. Державний архів Київської області (далі ДАКО). Ф. Р-2356. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 7–11.

⁷ Тимчасова інструкція для районних, міських та сільських станиць української поліції. ДАКО. Ф. Р-2320. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1–6.

⁸ Там само. С. 213–214; *Berkhoff K. C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge, Mass., 2004. P. 53.

⁹ *Українське слово*. 16 жовтня 1941.

Україну «останнім європейським бастионом проти Азії» та ототожнювала більшовизм із росіянами. Вона керувалася ідеями Дмитра Донцова, ідеологічного батька українського інтегрального націоналізму, який вважав більшовизм паростком російської літератури та культури, а тому був переконаний, що антибільшовицька боротьба неодмінно передбачала поборення російського культурного впливу.

Навряд чи можна вважати несподіваним факт, що питання української мови відіграло для українських націоналістів таку важливу роль. Новоприбулі мельниківці були шоковані тим, що на київських вулицях переважала російська або близький до неї суржик. За різними даними, від 50–60 до 85% киян були російськомовними¹⁰. Остання цифра видається перебільшеною. Багато киян спілкувалися вдома українською, але не вважали доволі престижним використовувати її поза вузьким родинним колом. Як і в інших колоніальних випадках, багато хто вважав російську мовою освічених верств населення та мовою міста, а українську – мовою малоосвічених селян. У результаті новоприбулі мешканці Києва переходили на російську заради підвищення свого соціального статусу.

Пропагандистська кампанія дала певні результати: чимало киян почало спілкуватися на вулиці українською; деякі мешканці міста стали носити вишиті сорочки¹¹. Учасниця советського підпілля, вочевидь перебільшуючи, стверджувала, що «...всі українізувалися і стали розмовляти на ламаній українській мові»¹². Ці зміни були здебільшого наслідком опортунізму мешканців міста. Українські націоналісти прибули разом з німецькою армією, багато хто з них носив німецьку уніформу, вони очолили міську управу. Все це зміцнювало віру в те, що німці, як і 1918 року, підтримають встановлення напівнезалежної української держави. Советська пропаганда початку війни також часто згадувала українських націоналістів на службі в німців, тим самим лише посилюючи такі очікування.

Отже, на початку німецької окупації реакцією киян була адаптація до нових обставин, що вони звикли робити за советської влади. Міський перепис, проведений у січні 1942 року, до певної міри підтвердив наявний стан справ. Бл. 80% киян (281,5 тис.) назвалися українцями, росіянами ж – 14% (50 тис.). На процентному зростанні кількості українців позначилося винищення єврейської громади міста у вересні 1941 року, але це не пояснює радикальної зміни співвідношення між українцями та росіянами. Порівняно з попереднім переписом 1926 року кількість росіян зменшилася зі 114 тис. до

---

¹⁰ *Lagebericht für den Generalbezirk Kiew, März–April 1942*. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ). Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 553; *Berkhoff K. C. Harvest of Despair*. P. 195; *Фороствівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес, 1952. С. 51–52.

¹¹ *На зов Києва*. С. 105–106.

¹² *Доповідь старшого інспектора політвідділу Київського обласного управління міліції НКВС М. Заровної про становище в окупованому нацистами Києві (25 вересня*

50 тис., а кількість українців зростає з 101,5 тис. до 281,5 тис.¹³. Належність до українців засвідчили навіть деякі мусульмани. Серед інших даних перепису варто згадати, що аж 25,5% усього населення становили неписьменні або такі, хто міг лише підписатися. Також із понад 352 тис. киян лише 110 осіб зазначили, що вони атеїсти, а 473 не відповіли на запитання¹⁴. Ця цифра свідчила не стільки про крах советської антирелігійної кампанії, скільки про страх населення, що атеїзм в очах нової влади може асоціюватися з пробільшовизмом з огляду на відродження церковного життя та певну релігійну свободу, що настали після приходу німців. У цьому питанні також спрацьовувала кон'юнктура.

* * *

За короткий час свого владарювання мельниківці досягли досить помітних результатів, проте їхня незалежна політика викликала дедалі більшу настороженість німців. Вони толерували українських націоналістів, доки німецькі плани щодо України залишалися невизначеними. Зміни в ставленні до націоналістів сталися після того, як Гітлер остаточно визначився з повним підпорядкуванням і колонізацією «східного простору» та запровадив на більшій території України цивільну німецьку адміністрацію (Райхскомісаріят Україна), яку очолили нацисти на чолі з радикальним українофобом гауляйтером Еріхом Кохом. Нова адміністрація в основу своєї «української політики» поклала нацистську теорію про слов'ян як неповноцінну расову групу. В політично-культурному аспекті це проявилось в усуненні всіх політичних організацій та обмеженні культурного життя до мінімуму. Такий підхід радикально відрізнявся від політики попередньої військової адміністрації, яка, порівняно з нацистськими цивільними службовцями, схилилася до традиційніших методів управління.

За нової політики репресії проти українських націоналістів у Києві, які в очах німців демонстрували надмірну незалежність у стратегічно важливому місті, були лише справою часу. Коли зауваження та погрози ні до чого не призвели, німці перейшли до рішучих дій. 10 грудня газета *Українське Слово* припинила своє існування. Двома днями пізніше вийшло перше число *Нового Українського Слова* з редакційною статтею, де йшлося, зокрема, про таке:

...крайні націоналісти разом з большевицьки настроєними елементами зробили спробу перетворити національно-українську газету на інформаційний орган своїх зрадницьких цілей, всі застереження німецької цивільної влади про те, що газета має бути нейтральною і служити лише на користь українському народу, не були взяті до уваги. Була зроблена спроба підірвати довір'я, яке існує поміж нашими німецькими визволителями і українським народом.

1942) // *Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб* / Ред. Т. Вронська та ін. Київ – Львів, 2003. С. 203.

¹³ *Фотостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. С. 46–48.

¹⁴ Там само. С. 55–61.

Щоб запобігти загрозі закриття газети і зберегти для народу цінний інформаційний орган, було проведено очищення редакції від зрадницьких елементів¹⁵.

«Зрадницькі елементи» було заарештовано і невдовзі розстріляно. Їх замінили на русофілів чи простих опортуністів, проте газета надалі виходила українською мовою. Її редактором став Костянтин Штепа, ректор Київського університету та колишній офіцер царської армії. Він був переконаний у вищості російської культури над українською і в своїх статтях писав, що українці мусять цікавитися російською літературою; українці та росіяни є братніми народами зі спільною історією та культурою, що їх царський та більшовицький режими штучно протиставляли один одному¹⁶. З огляду на посилену цензуру *Нове Українське Слово* зрештою перетворилося на слухняний рупор нацистських властей, зміст якого здебільшого обмежувався фронтовими повідомленнями, офіційними оголошеннями та передруками з німецьких газет та інформаційних агентств. Читачі могли дізнатися з його сторінок, що їм слід натхненно й альтруїстично **працювати** на Велику Німеччину без усіляких політичних чи культурних розумувань та без будь-якого почуття національної гідності.

Газета наголошувала на визначальності та прогресивності німецького впливу на українців та їхню історію – подібним чином, як за советської влади було прийнято наголошувати на російському впливі. Доходило до того, що *Нове Українське Слово* пояснювало читачам, що в давні часи селяни в Україні були слов'янами, а аристократи – німцями, а середньовічна Русь відповідно – «найбільш виразною формацією, яку германська Європа до цього часу створила у Східному просторі». Газета також вихваляла російську імператрицю німецького походження Катерину II за те, як вона «піклувалася» про Україну. А козацтво, відповідно, змальовувала у негативному світлі. Серед іншого газета подавала український націоналізм як нездорове явище, що не відповідає життєвим потребам і є шкідливим для народу¹⁷.

Після арешту редакції *Українського Слова* нацисти розпустили інші українські політичні, громадські та культурні організації, розстріляли частину їх лідерів та активістів, головно галичан й емігрантів. У січні – лютому 1942 року нацистська поліція безпеки [*Sicherheitspolizei*] «зачистила» міську управу від українських націоналістів, мера Багазія було

¹⁵ *Нове Українське Слово*. 14 грудня 1941.

¹⁶ *Armstrong J. Ukrainian Nationalism*. Englewood, Co, 1990. P. 80; *Нове Українське Слово*. 21 грудня 1941; *Deutsche Propaganda in Generalbezirk Kiev*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 132. Арк. 76–77; *Die Deutsche Propaganda in der Ukraine*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 307. Арк. 46; *Berkhoff K. C. Harvest of Despair*. P. 151.

¹⁷ *Українське слово*. 21 грудня, 23 грудня 1941; 4 січня, 7 січня, 18 січня, 6 лютого, 17 червня 1942; *Deutsche Propaganda in Generalbezirk Kiev*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 132. Арк. 76–77; *Die Deutsche Propaganda in der Ukraine*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 307. Арк. 44–48.

заарештовано і розстріляно. Новим мером призначили «поміркованого українця» Леоніда Форостівського. З обмеженим впливом і посиленням контролем «міська управа» та «мер» стали такими лише на папері: німці переклали на них обов'язки, яких вони не хотіли покласти на свій нечисленний персонал.

Репресії нацистів проти націоналістичних активістів та організацій збіглися з обмеженою підтримкою ними місцевих русофілів. Коли в лютому 1942 року генерал-комісар Вальдемар Магунія почав виконувати свої обов'язки (очолив генеральний округ Київ – Generalbezirk Kiev), він привіз із собою чимало російських націоналістів – колишніх білогвардійців Денікіна, які мали певний вплив на місцеву ситуацію. Київ став єдиним українським містом під цивільною адміністрацією, де поруч з україномовним *Новим Українським Словом* було дозволено видавати російськомовну газету *Последние Новости* за редакцією російського націоналіста Льва Дудіна, як «перепону до швидкого зростання українського шовінізму»¹⁸. Російська мова повернулася до публічної сфери. На вуличному радіо щораз частіше лунали російські пісні¹⁹. Окупаційні власті дедалі більше вдавалися до російської мови у спілкуванні з місцевим населенням. Аналіз стану німецької пропаганди за вересень 1942 року показав, що на той час на київських вулицях висіло близько 6 тис. пропагандистських плакатів російською та лише 1,8 тис. – українською²⁰. На символічному рівні всі ці зміни увиразнило те, що з вулиць міста зникли жовто-сині прапори, які було заборонено. Як наслідок усіх цих подій багато киян, щойно почавши спілкуватися українською, знову повернулися до російської мови. Представник советського підпілля, який залишив Київ у середині березня 1942 року, зазначив, що раніше в місті «говорили лише по-українськи, але вже 2 місяці як можна почути і російську мову»²¹. Ситуація настільки радикально змінилася, що навіть советське підпілля вирішило використати це з пропагандистською метою. Відповідно до німецьких повідомлень, в одній з таких листівок йшлося:

... німці не хочуть більше вдавати комедію українського самоуправління. Зараз німці вже усувають тризубець зі штампів управління та інших організацій. Тепер стає навіть небезпечно говорити українською мовою²².

---

¹⁸ Нацистський коментатор твердив, що «з властивою їм нетерпимістю, яку вони проявляють у всіх сферах суспільного життя, [українські] націонал-екстремістські кола намагалися перешкодити виданню цієї газети...». *Lagebericht für den Generalbezirk Kiev, März–April 1942*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 553.

¹⁹ Меморандум Голови Української Національної Ради (10 січня 1942). ЦДАВОУ. Ф. 38833. Оп. 2. Спр. 106. Арк. 2–3.

²⁰ *Auszug aus den Lagebericht des Generalkommissars, Kiev, den 1.9.42*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 307. Арк. 86–87.

²¹ Повідомлення джерела «Г» про німецький окупаційний режим // Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб. С. 253.

²² Говорячи про розстріляних націоналістів, листівка зазначала, що «як тільки німці використали зрадників, то вони перестали їх потребувати... така доля очікує інших [зрад-

Нацистські аналітичні звіти неодноразово зазначали, що широкі українські кола, які засуджували націоналістичну ідеологію, принесену емігрантами та галичанами, схвально сприйняли чистки українських націоналістів, які «в деяких випадках працювали неправильно і примітивно»²³. Звісно, німці дещо перебільшували, але загалом не викликає сумнівів, що українським радикальним націоналістам не вдалося заручитися широкою підтримкою киян. Це підтверджують навіть більшість націоналістичних джерел.

Байдужість абсолютної більшості киян до національного питання зумовлена низкою причин. Форсована українізація та повне відкидання російської мови і культури не викликало великого ентузіазму серед переважно російськомовного населення. З іншого боку, промельниківська міська управа у працевлаштуванні надавала перевагу національно свідомим українцям, ігноруючи політично ненадійних. У деяких випадках на публічному рівні здійснювалася пряма дискримінація етнічних росіян. Так, згідно з оголошенням в *Українському Слові*, до української поліції приймали лише етнічних українців²⁴. Також окремим розпорядженням управи, що його невдовзі німці скасували, лише українцям було дозволено тримати вдома радіоприймачі. Реакцію росіян з приводу цієї ухвали добре передає у своїх спогадах Федір Пігідо, російський знайомий якого з обуренням вигукував: «Чого вони хочуть від нас? Ми всі – громадяни України, ми всі – антикомуністи!»²⁵

Така політика призвела до відчуження російськомовної інтелігенції, не кажучи вже про етнічних росіян, які боялися бути витісненими на другорядні позиції. Саме вони найбільше за всіх скаржилися німцям на «провокації» українських націоналістів.

Ба більше, місцеве населення дорікало емігрантам, які брали активну участь в Українській Революції 1917–1921 років, у тому, що ті за час своєї відсутності втратили розуміння реального стану справ і обґрунтовували свої судження досвідом, перекресленим змінами, що сталися за 20 років. Більшовицьке панування створило нову реальність, яку емігранти були неспроможні зрозуміти²⁶. Окрім того, місцеве населення часто вважало галичан «напівчужими» або навіть «поляками». Німецькі та русофільські джерела повідомляли про поширену ворожість до галичан, хоча такі дані

ників]». *Lagebericht für den Generalbezirk Kiew, März–April 1942*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 589–590.

²³ Цитата з: *Die Deutsche Propaganda in der Ukraine*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 307. Арк. 49.

²⁴ *Українське слово*. 8 жовтня 1941. Див. також *Тимчасова інструкція для районних, міських та сільських станиць української поліції*. КОДА. Ф. Р-2320. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.

²⁵ *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика вітчизняна війна»: Спогади та роздуми очевидця. К., 2002, С. 121.

²⁶ *Lagebericht für den Generalbezirk Kiew, Februar 1942*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 355.

важко підтвердити²⁷. Щойно німці почали арешти галичан, для киян уникання емігрантів з Галичини стало питанням власної безпеки²⁸.

Серед інших причин варто назвати висунення німцями кримінальних обвинувачень проти Багазія, що могло мати ще серйозніші наслідки у тривалій перспективі, оскільки воно дискредитувало націоналістичний рух як такий. Він та його поплічники були звинувачені в розтраті коштів та нелегальному набутті грошей і власності, а також у корупції та використанні погроз задля приховання злочинів²⁹. Навіть 1943 року бандерівці у своєму аналітичному звіті зазначали, що київські робітники загалом не довіряли їм, «називаючи... вислужниками та агентами буржуазії». На доказ свого твердження вони згадували, як після відступу більшовиків

...разом з німцями прийшли українці з західних земель, позасідали по урядах та брали добрі гроші, їли, пили, а уваги на українського робітника не звертали.

Бандерівський звіт підсумовував:

Національної свідомості [в них] майже ніякої. Шляхом пропаганди нічого з них не зробиш, бо не повірять. В розмові говорять, що їм вже багато всі говорили та обіцяли, але ніхто їхнього положення не покращив³⁰.

* * *

Сподіватися масової підтримки націоналістичних ідей киянами було би вельми нереалістичним. Більшовицький терор призвів до глибокої атомізації суспільства, низької соціальної взаємодії та почуття солідарності, виховав глибоку недовіру та культ донесень, що розквітнув за советських часів³¹. Відсутність публічного простору та досвіду політичної діяльності за тоталітарного советського й авторитарного царського режимів призвела до того, що кияни не мали чіткої ідеологічної позиції, поділяли непослідовні й амбівалентні політичні переконання. Більшовицький терор та сталінські метаморфози 1930-х років, коли багатьох героїв більшовицької революції було проголошено «ворогами народу», спричинилися до тактики пристосування до змінної ситуації та схиляння до сильнішої сторони. Брутальна політика окупаційних властей лише посилювала прагнення сховатися до власного приватного кола. За таких умов ані українським націоналістам,

---

²⁷ Berkhoff K. C. Harvest of Despair. P. 208.

²⁸ Історики сталінізму продемонстрували, що уникання груп або осіб, яким загрожував арешт, було одним з аспектів гарантування власної безпеки в 1930-ті роки. Див.: Fitzpatrick S. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930. New York, 1999.

²⁹ Lagebericht für den Generalbezirk Kiew, Februar 1942. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 357–359.

³⁰ Опис населення Східної України. Київ. ЦДАВОУ. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 69.

³¹ Berkhoff K. C. Harvest of Despair. P. 55–56, 231; Allgemeine Stimmung und Lage. Kiew Generalbezirk. Kiew, 15.9.1942. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 164.

ані советському підпіллю й антисоветським російським націоналістам не вдалося залучити на свій бік широкі верстви населення³².

Нацистські джерела майже без винятку зображали киян та інших незахідних українців як безформну масу, чия позиція залежала від наявності харчів. Щоби зберегти таку ситуацію, нацистська влада намагалася обмежити вплив інтелігенції на загал населення. Двома найістотнішими елементами цієї стратегії було закриття вищих та середніх закладів освіти і придушення політично активних організацій та осіб. До таких організацій належали обидві фракції ОУН. Мельниківці, які здебільшого склалися з галичан та емігрантів, були серйозно послаблені внаслідок арештів узимку 1941–1942 років. Уцілілі члени організації пішли в підпілля, але серія подальших арештів завадила їм повністю оговтатися від втрат. За обрахунками Джона Армстронга, з другої половини 1942 року число мельниківців у Києві ніколи не перевищувало 30 осіб³³. Вплив бандерівців був ще меншим – репресії проти них почалися до того, як німці захопили Київ, тож, на відміну від мельниківців, їм не вдалося навіть на початках справляти бодай якийсь вплив на ситуацію в столиці України.

Нацистські власті почали розглядати усіх галичан як радикальних націоналістів, що «перешкоджають людям працювати, поширюючи неспокій». Було вжито заходів, щоб усунути галичан з Києва та завадити контактам киян з галичанами, хоча такі дії не були цілком успішними з огляду на погану координацію різних німецьких установ. Деякі галичани продовжували жити в місті, але їхній вплив був незначним, попри часті згадки нацистської поліції безпеки про їхню роль у підбурюванні широких кіл інтелігенції та напівінтелігенції до «антинімецьких інтриг». Усунення галичан та багатьох емігрантів не зменшило тривоги нацистів щодо «зростання українського націоналістичного екстремізму», головним носієм якого цього разу стала місцева інтелігенція.

* * *

Місцеві українські активісти у своїх поглядах значно відрізнялися від переважно галицької ОУН. Значно менш радикальні й обережніші, багато з них брало участь в національній революції 1917–1921 років, під час якої німці підтримували Українську державу та допомогли вигнати більшовицькі війська, забезпечивши відносний спокій. Німецька армія залишила Україну після поразки на Західному фронті у жовтні – листопаді 1918 року. Україну поглинула анархія, переможцями з якої вийшли більшовики. Історична пам'ять сприяла тому, що багато хто очікував від німців подібного підходу до «українського питання».

---

³² Як советські партизани, так і українські націоналісти часто зі зневагою ставилися до звичайних людей. Докл. див.: *Weiner A. Making Sense of War: the Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton, 2001; *Любченко А. Щоденники*. Львів, 1999.

³³ *Armstrong J. Ukrainian Nationalism*. P. 162.

Чимало українських службовців були добре обізнані з конфліктом між гауляйтером Еріхом Кохом, який захищав свою брутальну політику щодо українців, та райхсміністром Міністерства у справах Сходу [*Ostministerium*] Альфредом Розенбергом, який закликав до поміркованішої політики. То там, то тут ширилися чутки (що набули особливої популярності після Сталінграда), ніби позиція Розенберга перемогла, і автономну українську державу незабаром буде проголошено³⁴. З чуток, головою нового українського уряду мав стати гетьман Павло Скоропадський, лідер української держави під час німецької окупації 1918 року. Аж до самого завершення нацистського панування в Києві інтелігенція плекала надію, що нацистська верхівка відмовиться від радикально расистської політики на користь поміркованішої. Страх перед поверненням більшовиків значною мірою мотивував подальшу співпрацю з німцями, але очікування змін у німецькій політиці її легітимізувало.

Національно свідома інтелігенція, яка часто окреслювала себе «щирими українцями», чудово розуміла, що національне питання не було на порядку денному абсолютної більшості населення. Для зміни такої ситуації вони слідували інтелектуальній традиції українського народництва другої половини ХІХ – початку ХХ століття з його наголосом на національній просвіті. Відсутність протидії німецьким властям, можливо, була також відгомном народницької традиції, яка заперечувала відверту опозицію державі й намагалася розвивати свою діяльність у межах наявної системи.

Інтелектуальна традиція, якої дотримувалися представники цієї групи, передувала появі політичного націоналізму, що асоціювався з ОУН, і кардинальним чином відрізнялася від неї. Советська Україна в міжвоєнний час залишилася осторонь загальноєвропейського процесу появи авторитарних праворадикальних та фашистських рухів, одним з елементів яких була ОУН. У цілому місцеві національно свідомі українці досить скептично ставилися до мельниківців та бандерівців, не поділяючи їхньої ідеології. Як і їхні попередники, вони не мали єдиної організації, співпрацюючи у мережі, що сформувалася навколо трьох головних центрів: міської управи, Автокефальної Православної Церкви та вищих навчальних закладів Києва.

* * *

Міська управа була найбільшою установою Києва, в якій працювало близько 20 тис. осіб, що становило величезну цифру для міста з населенням трохи більше за 350 тис.³⁵ Після усунення Багазія німецькі власті намагалися тримати адміністрацію під пильним контролем, але це було важко

---

³⁴ *Geruchte im Zusammenhang mit dem Besuch des Reichsleiters, Kiew, den 1.7.43.* ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 89; [Документ без назви]. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 88; *Lagebericht. Kiew. 12.2.1943.* Арк. 309; *Lageberich. Kiew 2.4 – 18.4.* ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476. Арк. 77–78.

³⁵ *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. С. 48.

здійснювати через серйозне недоукомплектування штату. Німецька міська комендатура Києва [*Stadtskomendatur*] початково складалася із 75 службовців. Їх чисельність зменшилася до 35 осіб у другій половині 1942 року, а решту відправили на фронт³⁶. Окрім того, з огляду на те, що Україна була однією з найпізніше окупованих територій, німецькі установи тут були часто укомплектовані гіршими з гірших – людьми, яким бракувало необхідного досвіду, щоб працювати на певній посаді. Наприклад, після скорочення німецького персоналу міської комендатури рядового службовця відділу автомобільного транспорту було призначено на посаду голови відділу політики³⁷. Подібна ситуація виникла у відділі науки та культури. Все це змусило німців зосередити увагу на найважливіших питаннях, як-от: безпека, шляхи сполучення чи функціонування економіки, зорієнтованої на військові потреби. Решту сфер залишали на розсуд української адміністрації. У цих питаннях німецький контроль був далеким від тотального, що надавало певний простір для імпровізації.

Міська управа не зазнала таких радикальних змін, як газета *Українське Слово*, найімовірніше тому, що нацисти не довіряли і русофілам, чийм «плюсом є те, що вони не [українські] націоналісти, а мінусом – що вони добрі росіяни», і намагалися тримати баланс поміж двома групами³⁸.

Услід за Багазієм багатьох націоналістів, особливо галичан, емігрантів та його близьких соратників, усунули з посад. Втім, чимало залишилося на своїх посадах. Міську управу, що нібито була «наскрізь просякнута крайніми націоналістами», поліція безпеки часто розглядала як основне джерело українського націоналізму та головний рушій політики українізації. «Щирі українці» зберегли за собою контроль над відділом освіти та Педагогічним інститутом – установами, які керували шкільництвом. За відсутності підручників дуже важливу роль у складанні шкільної програми відігравав методичний комітет, очолюваний ректором Педагогічного інституту Савиновичем, якого німці вважали націоналістом³⁹. За вказівками цього комітету вчителі мали зосереджуватися на питаннях, пов'язаних з українською мовою, культурою, релігією та національністю. Російськомовні вчителі скаржилися німцям, що їх відсторонено від викладання⁴⁰. Багато інших не могли працювати, бо викладання дозволялося лише українською. Відділ освіти також доручав священикам Української Автокефальної Православної Церкви викладати в школах «Закон Божий»,

---

³⁶ *Auswirken des Personalmangels in der deutschen Zivilverwaltung*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 191.

³⁷ Там само.

³⁸ *Die Deutsche Propaganda in der Ukraine*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 307. Арк. 41.

³⁹ *Lagebericht für Juli und August 1942: Erziehung*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Т. 2. Арк. 444–445.

⁴⁰ *Lagebericht für den Generalbezirk Kiew. Mai 1942: Volksschulen*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Т. 2. Арк. 184.

усупереч вказівці з боку німців не надавати переваги ані Автокефальній, ані русофільській Автономній Церкві.

Автокефальна Православна Церква становила другу важливу групу в українському націоналістичному таборі. З самого початку вона дістала підтримку в органах влади з боку національно свідомих українців. Використовуючи постанову, що надавала право церковним громадам самим вирішувати, до якої з двох Церков пристати, вони часто чинили тиск на священників, аби ті приєдналися до Автокефальної Церкви⁴¹.

Першу спробу створити національну Українську Церкву було здійснено за урядування Багазія. На той час відділ у справах релігії зробив спробу переконати єпископа Пантелеймона, голову Православної Церкви в Україні, порвати з Москвою та об'єднатися з Автокефальною Церквою і провести швидку українізацію церковного ритуалу. Після того як у грудні 1941 року Пантелеймон остаточно відмовився від цього, його оголосили зрадником⁴².

Усе це викликало запеклу боротьбу між двома Церквами. Прихильники Автокефалії зображали автономістів як «московську церкву» та «агентів НКВД», а ті вважали перших нелегітимною Церквою («самовихрестами») і стверджували, що автокефалісти зловживають церковними справами на догоду своїм політичним цілям: «люди, які пережили большевизм, не бажають ніякої політики, вони лише хочуть молитися та мирно працювати»⁴³.

За підтримки з боку міської управи Автокефальна Церква встановила свою присутність у Києві і розпочала висвячення духовних осіб, серед яких був і колишній офіцер петлюрівської армії та майбутній патріарх УАПЦ Степан Скрипник – він здобув сан єпископа. Більшість інших висвячених також були активними учасниками революції 1917–1921 років або підтримували тісні контакти з національним рухом. Нацистські власті в Києві з великою підозрою ставилися до «автокефальних шовіністів», які нібито «проводили націоналістичні проповіді і наказували молитися за самостійну Україну»⁴⁴. Церкву Св. Андрія, головний осередок автокефалістів у Києві, німці називали «націоналістичним клубом»⁴⁵. На протигагу цьому голову Автономної Церкви Пантелеймона похвалили за те, що він

...є єдиним представником вищого духовенства, який веде себе цілком лояльно та дружельно у стосунку до німців... Після кожної проповіді за його

⁴¹ *Lagebericht für den Juni 1942: Religiöses Leben*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Т. 2. Арк. 250–251; *Kirchen*. Арк. 322.

⁴² *Lagebericht für den Generalbezirk Kiew. Februar 1942: Die Ukrainische Orthodoxe Kirche*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 360–363.

⁴³ *Bericht über die rechtgläubige Kirche in der Ukraine. 4 Januar 1942*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 395; *Lagebericht für den Generalbezirk Kiew. März–April 1942*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 540.

⁴⁴ *Lagebericht. Kiew. 25.9.1942*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 448; *Lagebericht für den Juni 1942*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Т. 2. Арк. 224.

⁴⁵ *Lagebericht für den Generalbezirk Kiew. Mai 1942: Kirche*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Арк. 181.

вказівкою читається молитва «за геніяльного німецького Фюрера та його хоробру армію»⁴⁶.

* * *

Професори та науковці Київського університету та інших наукових закладів становили іншу важливу групу «ширих українців». До неї входили такі постаті, як Микола Величківський, Олександр Оглоблин, Наталія Полонська-Василенко та багато інших. Здебільшого це були люди старшого покоління і найобережніші з усіх. Багато хто з них був прихильником гетьмана Скоропадського. Вони займали чільні місця серед професури Київського університету, який нацисти так і не відкрили, і відігравали провідну роль в Медінституті, включно з його ректором Олексієм Лазаренком, Консерваторії, Педінституті, включно з його ректором Савиновичем, у Політехніці тощо⁴⁷. Вони мали сильний вплив на Будинок учених – інституцію, що об'єднувала науковців, де щотижня відбувалися лекції й семінари. Колишній секретар Державної канцелярії Директорії Степан Гаєвський перебував у центрі цієї діяльності. Будинок учених став місцем, де київська інтелігенція обговорювала можливість переходу з кириличного алфавіту на латинку, але одностайности досягнути не вдалося, і цю справу відклали до кінця війни⁴⁸.

Після «евакуації» німецької армії з Харкова у лютому 1943 року до Києва переїхали керівники харківської «Просвіти», які почали «вести національно-українську пропаганду і відповідно підбурювати місцеве населення»⁴⁹.

* * *

За советською традицією, нацисти не забороняли українських свят і урочистостей, якщо святкування не набувало «непотрібного» політичного змісту. Такі публічні акції надавали різним групам національно свідомих українців нагоду засвідчити свою позицію та підняти моральний дух. Першою з таких подій стало відзначення річниці народження Тараса Шевченка 9 березня 1942 року в Андріївській церкві, яке набуло виразно самостійницького тону⁵⁰. Миська управа також організувала урочистості у миській опері. Наступного року чимало осіб з'явилося відзначити це ж свято,

---

⁴⁶ *Lagebericht für den Generalbezirk Kiew. März–April 1942*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 549.

⁴⁷ *Kiew. 15.9.1942*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 235–240; *Lagebericht für den Juni 1942: Wissenschaft und Hochschule*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Т. 2. Арк. 260–262.

⁴⁸ *Опис населення Східної України. Київ*. ЦДАВОУ. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 72; *Любченко А. Щоденники*. С. 61.

⁴⁹ *Lagebericht von 21.2 – 13.3.1943*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476. Арк. 173. У Києві «Просвіту» було заборонено наприкінці 1941 року.

⁵⁰ *Lagebericht für Generalbezirk Kiew. März–April 1942*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 544–545.

«демонструючи, що в колах київської інтелігенції закріпилося українське національне прагнення»⁵¹. Пишучи про святкування Шевченкової річниці та урочистий концерт до 100-річчя з дня народження Миколи Лисенка, німецький коментатор зазначав:

Характерним для обох свят є тенденція оголосити війну не лише більшовизму, а загалом російськості. Ця ненависть і зневажання російської культури здається вкорінилася і в широких верствах народу⁵².

* * *

Розгляд різноманітних джерел часів окупації Києва ставить перед нами дилему радикально протилежних оцінок мобілізаційного потенціалу українського націоналізму. Це різнобачення, яке надibuємо в німецьких і навіть українських джерелах, можна узгодити, якщо ми розглянемо його у ширшому суспільному контексті. Прихильники української національної ідеї у Києві становили меншість серед інтелігенції, не кажучи вже про решту мешканців міста. Проте на тлі невизначености політичних симпатій населення українські націоналісти становили єдину групу з відносно чіткими ідеологічними постулатами; їхній головний конкурент – русофільський табір – не міг змагатися з ними у цьому. Одна з доповідей поліції безпеки щодо настроїв серед інтелігенції підсумувала:

Науковці, які перебувають у Києві, загалом негативно налаштовані до комунізму. В окремих науковців помітний більш чи менш виразний російський патріотизм. Проте йому цілком бракує теоретичного змісту й організаційної форми, він є більше справою почуття, ніж переконання. Якщо говорити про якусь виразну течію серед інтелігенції, то це – український націоналізм⁵³.

Така ситуація стала можливою завдяки набуттю Києвом статусу столиці УРСР, що сприяло притоку української інтелігенції. Окрім того, самий факт існування України як окремої республіки в складі СРСР надавав територіяльному патріотизму українського забарвлення та делегітимізував російський націоналізм. А надто вже тоді важливу роль почав відігравати фактор Галичини. Нацисти це добре зрозуміли і, на відміну від Сталіна, відокремили Галичину від решти України та намагалися максимально обмежити комунікацію з нею.

Втім, на той час усі ці тенденції були непевними. З кінця 1942 року Києвом та Україною в цілому ширяться чутки про кардинальні зміни на неокупованих теренах Советського Союзу, про те, що колгоспи розпущено, НКВД розігнано, дозволено свободу віровизнаний, червоний прапор замінено

⁵¹ *Lagebericht von 21.2–13.3. 1943*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476. Арк. 173.

⁵² *Lagebericht für Generalbezirk Kiew. März–April 1942*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 474. Арк. 356.

⁵³ *Lagebericht für den Juni 1942: Wissenschaft und Hochschule*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Т. 2. Арк. 261–262.

на російський триколон, а на чолі армії поставлено колишніх царських генералів. Найрадикальніші чутки стосувалися арешту Сталіна та усунення комуністичної партії від влади зі скорим приходом до влади наступника Ніколая II. Усе це означало перетворення Червоної Армії на національну російську армію, а СРСР – на національну російську державу⁵⁴.

Німці були впевнені, що советське підпілля спеціально поширювало цю дезінформацію. Хоч там як, але такі чутки викликали кардинальні зміни в суспільних настроях – більша частина киян почала прихильно ставитися до повернення Червоної Армії. Травматизовані брутальною німецькою окупацією, але водночас налякані відновленням терору після повернення більшовиків, кияни, як і багато українців загалом, поклали надію на «нормалізацію» більшовицького режиму, що для них означало повернення давніх добрих часів «батьюшкі-царя». Це зовсім не означає, що русофільські погляди поділяла більшість чи навіть значна частина населення. Налаштоване радше нейтрально до українського чи російського націоналізму, воно було готове погодитися на будь-яку концепцію чи владу, яка означала «нормалізацію» життя. А наприкінці нацистської окупації саме русофільський варіант почав видаватися найреалістичнішим.

Taras Kurylo

Strength and Weakness of Ukrainian Nationalism in Kyiv during the German Occupation

The article attempts to evaluate the popularity of Ukrainian nationalism in Kyiv during the German occupation. It demonstrates that the nationalists failed to generate a significant support in the city, which was not surprising in the light of the deep atomization and lack of clearly defined political views among the overwhelming majority of the population. However, they managed to establish a root base in a small but influential group of intelligentsia. This was the only group with a clear-cut political agenda, which made them dominant. This dramatic reverse with the previous time happened in the result of the city's assumption of the capital status of Soviet Ukraine, which delegitimized the Russophile camp and brought in intelligentsia from all around Ukraine. At the same time, it was a time of big uncertainties and ambiguities, everything depended on a development of the war, and the pendulum could shift in any direction.

---

⁵⁴ *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten* Nr. 44. Berlin, 5 März 1943; *Lagebericht für Januar 1943*. ЦДАВОУ. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476. Арк. 129–131; *Lagebericht von 13 zu 20.2.1943*; Там само. Арк. 144–146; *Lagebericht von 21.2. – 13.3.1943*; Там само. Арк. 166–168.